

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Кузіної Ірини Іванівни

"Довіра по політичних інститутів в Україні:

концептуалізація феномену та фактори формування",

що представлена на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

1. Актуальність дисертаційної теми та її зв'язок з державними чи галузевими науковими програмами.

Проблематика, пов'язана з довірою до державно-політичних інститутів, привертає підвищену увагу сучасних соціологів тому, що довіра є базовим елементом соціальних взаємодій у суспільстві та важливим чинником нормального функціонування суспільства. В умовах реформування суспільства, без масової довіри будь які реформи не можуть бути реалізовані послідовно та ефективно, навіть якщо вони життєво необхідні.

Особливої значущості набуває стан політичної довіри як елемента політичної свідомості та політичної культури населення у процесі демократизації суспільства. Посилення рівня недовіри до політичних інститутів та незадоволеність їхньою діяльністю може призводити не тільки до неефективності їх діяльності, а навіть до виникнення масового незадоволення, вибуху.

В сучасному українському суспільстві, як свідчать результати різних соціологічних досліджень, у масовій свідомості населення домінують орієнтації на недовіру до державно-політичних інститутів. Тільки на початку 2005 року були зафіксовані найвищі показники довіри до владних інститутів, що пояснюється надіями громадян на позитивні суспільні зміни безпосередньо після помаранчевої революції. Отже, криза довіри населення як до політичних інститутів, так і до окремих представників влади, є перешкодою для здійснення ефективних реформ та позитивного соціально-економічного та соціально-політичного розвитку країни.

Тому тема дисертаційної роботи Кузіної Ірини Іванівни "Довіра по політичних інститутів в Україні: концептуалізація феномену та фактори формування", в якій проведено дослідження феномену довіри до політичних інститутів та виявлення факторів її формування в Україні, є **безумовно актуальною**. Українська соціологія має певні результати в цій царині досліджень, але комплексного соціологічного аналізу довіри до політичних інститутів у вітчизняній соціологічній літературі досі не було. Дисертація Кузіної І. І. є спробою виконати саме таку роботу, що узагальнює дослідження у вкрай актуальному напрямку розвитку вітчизняної політичної соціології.

Тема дисертаційної роботи пов'язана з напрямками досліджень кафедри методів соціологічних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: LLH "Living Conditions, Lifestyles and Health" («Умови життя, спосіб життя і здоров'я населення країн колишнього СРСР»), НІТТ

“Health in Times of Transition: Trends in Population Health and Health Policies in CIS Countries” («Здоров'я в перехідний період: тенденції у здоров'ї населення та політика у сфері охорони здоров'я в країнах СНД»).

2. Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих в дисертації, їхня достовірність та новизна.

Дисертаційна робота Кузіної Ірини Іванівни виконана на високому науковому рівні. Використання як загальнонаукових, так і спеціальних сучасних методів дослідження дозволило одержати достовірні наукові результати та зробити достатньо обґрунтовані наукові висновки.

Оцінка роботи за критеріями обґрунтованості достовірності та новизни висновків насамперед вимагає від опонента виокремлення тих положень роботи, які він вважає такими, що відповідають вимогам відповідності теоретико-методологічного підходу до вирішення завдань дослідження отриманим результатам. З цієї точки зору відзначаю адекватність обраного дисертанткою підходу – неоінституціонального, який передбачає тлумачення довіри до політичних інститутів як неформального інституту та набіру нормативних та оціночних орієнтацій громадян щодо діяльності політичних інститутів та лідерів. Саме такий підхід відображає весь часовий спектр визначення довіри до політичних інститутів: від минулого досвіду взаємодії з інститутами, оцінки їх діяльності, до надії на майбутнє.

Достовірність отриманих наукових результатів та висновків, що виносяться на захист, забезпечена коректним використанням як спеціальних методів дослідження (аналізу, синтезу, історичного аналізу, системного аналізу, типологізації, угальнення та порівняння, моделювання), так і соціологічних методів дослідження, зокрема, анкетування для збору первинної соціологічної інформації та індексного методу для аналізу соціологічної кількісної інформації; апробацією результатів на міжнародних наукових конференціях та публікацією даних дослідження в українських та закордонних фахових виданнях.

3. Наукова новизна дисертаційної роботи Кузіної І. І.

В дисертаційній роботі Кузіної І. І. здійснено типологізацію факторів формування довіри до політичних інститутів шляхом їх диференціації на ендогенні та екзогенні стосовно політичної системи на базі культурологічних та інституційних підходів.

Обґрунтовано евристичні можливості та аналітична цінність неоінституціонального підходу у вивченні феномену довіри до політичних інститутів. Запропоновано авторське визначення феномену довіри до політичних інститутів як «набору нормативних та оціночних орієнтацій громадян щодо діяльності політичних інститутів та їхніх лідерів, сформованого в результаті звичаїв, цінностей та норм певної соціальної групи, що хабітуалізуються протягом соціалізації, а також раціонального та осмисленого вибору, заснованого на індивідуальній та колективній оцінці ефективності політичних інститутів, що формується за результатом зіставлення функціонування інститутів

та діяльності лідерів з очікуваннями громадян, зокрема щодо реалізації їхніх інтересів» (с.72).

В роботі вперше завдяки застосуванню неоінституціонального підходу здійснено концептуалізацію довіри до політичних інститутів, а саме, на макрорівні – як самостійного неформального інституту, на мікрорівні – як набору нормативних та оціночних орієнтацій громадян щодо діяльності політичних інститутів та їхніх лідерів.

Виділено актуальні фактори формування довіри громадян до політичних інститутів в Україні: серед ендогенних факторів - ступінь задоволеності тим, як уряд виконує свої обов'язки, оцінка існуючої політичної системи, а також ступінь задоволеності розвитком демократії в країні, актуальна оцінка діяльності органів влади, оцінка пересічними громадянами власної можливості впливати на уряд країни, оцінка альтернативних щодо існуючої політичних систем та ступінь важливості політики в житті людини; серед екзогенних факторів - стан економіки країни та матеріального благополуччя власної сім'ї, оцінка попереднього стану економіки, оцінка поточного рівня власного матеріального становища, ступінь генералізованої довіри, вік та рівень освіти респондента.

В роботі запропоновано розширення класифікації типів довіри за типом суспільства з двох (традиційної та сучасної) до трьох (традиціоналістської, модерністської та постмодерністської).

В роботі вперше до категорійно-понятійного апарату соціологічного дослідження довіри до політичних інститутів було введено категорії «неінституціоналізована довіра» та «неінституціоналізована недовіра».

4. Повнота викладу основних результатів дисертації в наукових фахових виданнях із врахуванням встановлених вимог.

За результатами дисертаційної роботи опубліковано 10 наукових праць, у тому числі 6 - у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань із соціологічних наук, 1 — у періодичному закордонному науковому виданні, 3 тез доповідей на міжнародних наукових конференціях.

Автореферат дисертації та опубліковані роботи відображають основний зміст дисертаційної роботи та відповідають встановленим вимогам.

Як напрямок наукових досліджень, так і зміст дисертації відповідають вимогам паспорту спеціальності 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

5. Значущості висновків здобувача для науки та практики, можливі конкретні шляхи використання результатів дослідження.

Одним з суттєвих теоретичних здобутків дисертаційної роботи є розробка концептуального визначення феномену довіри до політичних інститутів, що дозволило перейти від теоретичного розгляду феномену довіри до політичних інститутів до рівня емпіричного дослідження. Плідним та важливим для дослідження стану політичної довіри у суспільстві є введення до категорійно-понятійного апарату соціологічного дослідження довіри до політичних інститутів категорій «неінституціоналізована довіра» та «неінституціоналізована недовіра», які можуть бути використані для аналізу стану масової політичної

свідомості у посткомуністичних країнах. Матеріали дисертації щодо виявлення найбільш значущих факторів довіри та аналізу моделі співвідношення ендогенних та екзогенних факторів у визначенні довіри до політичних інститутів можуть бути застосовані у подальших соціологічних дослідженнях довіри до політичних інститутів.

Крім наукового робота має практичне значення. Матеріали дисертації можуть бути використані в роботі органів державного управління, політичних партій, громадських організацій, при розробці соціальних технологій підвищення рівня довіри в контексті між владними структурами та громадянським суспільством. Наведені в дисертації теоретичні положення, результати емпіричних досліджень, узагальнення та підсумки можуть бути використані при підготовці наукових праць, навчальних посібників, підручників, спеціалізованих курсів з проблематики довіри до політико-державних інститутів.

Результати дослідження використовуються у викладанні таких навчальних дисциплін, як «Політична соціологія», «Електоральна соціологія» та «Методи збору соціологічної інформації», «Методи багатомірного аналізу даних» на соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

З викладеного вище можна зробити висновок про значущість дисертаційного дослідження Кузіної І. І. для науки і практики. Впровадження наукових результатів дисертації у практику та подальше використання результатів дисертаційної роботи – це не тільки політична практика та навчальний процес, але й можливість для багатьох науковців та практиків долучитися до публічного обговорення та дискусій з дуже актуальних питань щодо можливості підвищення рівня довіри у суспільстві та встановлення діалогу між владою та населенням у пошуках шляхів виходу країни з кризового стану.

6. Зміст та оформлення дисертаційної роботи.

Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 194 сторінок, з яких основного тексту - 155 сторінок. Робота містить 3 рисунки і 26 таблиць. Список використаних джерел складає 231 найменування.

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, розкрито стан її наукового вивчення, сформульовано мету та задачі дисертаційної роботи, визначено об'єкт і предмет дослідження, розкрито наукову новизну отриманих результатів, їхню практичну і теоретичну значущість, висвітлено апробацію отриманих результатів.

У **першому розділі «Довіра до політичних інститутів як об'єкт соціологічного аналізу»** дисертантом проаналізовано основні теоретико-методологічні підходи до соціологічного аналізу довіри від античності (Аристотель) до сучасності.

Аналіз евристичного потенціалу застосування неінституціонального підходу для дослідження феномену довіри до політичних інститутів дав змогу запропонувати та обґрунтувати авторське тлумачення поняття «довіра до політичних інститутів» як «набору нормативних та оціночних орієнтацій

громадян щодо діяльності політичних інститутів та їхніх лідерів, сформованого в результаті звичаїв, цінностей та норм певної соціальної групи, що хабітуалізуються протягом соціалізації, а також раціонального та осмисленого вибору, заснованого на індивідуальній та колективній оцінці ефективності політичних інститутів, що формується за результатом зіставлення функціонування інститутів та діяльності лідерів з очікуваннями громадян, зокрема щодо реалізації їхніх інтересів» (с. 72).

Завдяки застосуванню неінституціонального підходу Кузіна І. І. зробила концептуалізацію довіри до політичних інститутів на макрорівні (суспільство в цілому), як самостійного неформального інституту, і на макрорівні (актор), як набору нормативних та оціночних орієнтацій громадян щодо діяльності політичних інститутів та їхніх лідерів.

На основі розгляду типології довіри в суспільстві на основі трьох підстав: об'єкта довіри, ступеня інституціоналізації довіри/недовіри в суспільстві, типу суспільства розширено класифікацію типів довіри за типом суспільства з двох (традиційної та сучасної) до трьох (традиціоналістської, модерністської та постмодерністської), що дало змогу експлікувати специфіку довіри до політичних інститутів в сучасному українському суспільстві.

Одним з суттєвих теоретичних здобутків дисертаційної роботи є визначення категоріального апарату дослідження обраної проблеми; розмежування категорій «політична довіра» та «довіра до політичних інститутів» (с. 55-58).

У другому розділі «Довіра до політичних інститутів в Україні» представлено аналіз вітчизняного досвіду теоретичних та емпіричних досліджень довіри до політичних інститутів. Проаналізовано дискурс довіри в роботах сучасних вітчизняних дослідників. Доведено, що в напрямі соціологічного дослідження феномену довіри недостатньо вивченими є розгляд специфіки та факторів формування довіри у політичній сфері, а також взаємодія таких важливих складових громадянського суспільства, як генералізована довіра та довіра до політичних інститутів.

На основі вторинного аналізу емпіричних даних Інституту соціології НАН України, фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» і Центру Разумкова проаналізовано динаміку рівня довіри до політичних інститутів в Україні протягом 1994-2015 років. Охарактеризовано негативний баланс довіри до політичних інститутів українського суспільства (президента, парламенту, уряду, політичних партій, місцевих органів влади), але доведено, що обмежений ресурс довіри, яким володіють політичні інститути, все ж має перспективи розширення свого горизонту там, де зміни легітимовані сумісною соціальною дією й особистою причетністю.

Виділено та проаналізовано основні проблематичні аспекти виміру довіри до політичних інститутів: 1) інтерпретативний; 2) інформаційний; 3) аналітичний. Доведено, що концептуалізація проблеми виміру довіри до політичних інститутів через виділення її аспектів може бути використана у соціологічних дослідженнях не лише довіри до політичних інститутів, а й інших феноменів, оскільки в роботі описано як специфічні, так і універсальні аспекти проблеми виміру того чи іншого соціального феномену.

Третій розділ «Фактори довіри до політичних інститутів в Україні» присвячений емпіричному вивченню довіри до політичних інститутів з позиції детермінант її формування.

На основі системного підходу розроблено типологію факторів довіри до політичних інститутів. Використання інституційно-культурологічного підходу в дослідженні довіри до політичних інститутів дозволило автору запропонувати дві основні групи факторів детермінації політичної довіри – ендогенні та екзогенні. Обґрунтовано, що ендогенні та екзогенні фактори взаємодіють, взаємодоповнюють один одного та зумовлюють рівень довіри до політичних інститутів.

Детально розглянуто основні етапи процедури побудови індексу довіри до політичних інститутів та запропоновано авторську модель індексу довіри до політичних інститутів, що характеризують довіру до п'яти головних політичних інститутів у суспільстві.

Побудовано авторську модель виміру довіри до політичних інститутів в Україні, де у якості елементів виступають найбільш значущі фактори довіри та міститься відсоткове співвідношення значущості ендогенних та екзогенних факторів у визначені довіри до політичних інститутів.

За результатами емпіричної верифікації запропонованої теоретичної моделі довіри до політичних інститутів виявлені такі основні фактори її формування, як: 1) ступінь задоволеності тим, як уряд виконує свої обов'язки; 2) оцінка існуючої політичної системи, а також ступінь задоволеності розвитком демократії в країні; 3) актуальна оцінка діяльності органів влади; 4) прогноз щодо стану економіки країни та матеріального благополуччя власної сім'ї; 5) оцінка попереднього стану економіки; 6) оцінка поточного рівня власного матеріального становища; 7) оцінка пересічними громадянами власної можливості впливати на уряд країни; 8) оцінка альтернативних щодо існуючої політичних систем; 9) ступінь генералізованої довіри; 10) вік; 11) ступінь важливості політики в житті людини; 12) рівень освіти.

Особливої уваги при розгляді дисертаційної роботи Кузіної І. І. заслуговує та обставина, що вона досить серйозно «насичена» результатами емпіричних соціологічних досліджень з проблематики довіри до політичних інститутів. Авторка здійснила вторинний аналіз даних, отриманих у результаті проекту «Євразійський барометр», зокрема «Умови життя, спосіб життя та здоров'я населення країн колишнього СРСР» (2000-2004) та «Здоров'я в перехідний період: тенденції у стані здоров'я населення та політика у сфері охорони здоров'я в країнах СНД» (2009-2013), з яких останнє відбулося за її участю. В дисертації, були використані дані міжнародних досліджень: третя (1994-1998), п'ята (2005-2009) та шоста (2010-2014) хвилі «Дослідження світових цінностей» та третя (1999-2001) хвиля «Дослідження європейських цінностей», а також дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України та досліджень фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» і Центру Разумкова.

Разом з тим, при знайомстві з дисертаційною роботою та авторефератом виникли деякі питання та зауваження:

1. Деяка нечіткість характеризують роздуми автора про відмінності понять «політична довіра» та «довіра до політичних інститутів». На наш погляд, співвідношення цих понять та відповідних їм феноменів потребує більш глибокого та детального аналізу.
2. В дискурсі аналізу світового та вітчизняного досвіду соціологічного аналізу феномену довіри не знайшов належного відображення розгляд аналітичної цінності концепта «політичний капітал» (за термінологією П. Бурдьє), визначення взаємозв'язку політичного капіталу і політичної довіри.
3. Дисертантка вірно відмічає, що одними з складнощів емпіричного дослідження феномену довіри до політичних інститутів є відмінність повсякденного та наукового сенсу поняття «довіра» та неоднозначність розуміння поняття довіри респондентами, але авторська позиція щодо вирішення цієї проблеми залишається не досить чіткою.
4. З тексту дисертації не досить зрозуміло методика побудови моделі співвідношення ендогенних та екзогенних факторів формування довіри до політичних інститутів в Україні.

Відмічені зауваження не впливають на високу загальну оцінку дисертаційної роботи.

Оцінюючи дисертаційну роботу Кузіної Ірини Іванівни в цілому, можна констатувати, що вона є цілісним та завершеним дослідженням, яке демонструє наукову зрілість автора та здатність до самостійної наукової творчості. Мова дисертації відзначається чіткістю і ясністю, основний зміст автореферату повністю висвітлений у тексті дисертації. Мета та задачі роботи досягнуті.

Підсумовуючи сказане та враховуючи вагомість результатів, отриманих у ході дослідження, їхню безперечну новизну, вважаю, що дисертаційна робота «Довіра по політичних інститутів в Україні: концептуалізація феномену та фактори формування» є закінченим самостійним дослідженням, повністю відповідає вимогам п. 11, п. 12, п. 13 «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., які висуваються до кандидатських дисертацій, а її автор - Кузіна Ірина Іванівна заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

Доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри філософії та соціології,
декан історико-філософського відділення
Державного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Підпис проф. Лісеєнко О. В. за свідченням
Проректор з наукової роботи

О. В. Лісеєнко

Т. І. Койчева